

УДК 821.161.2.09у“18/19”А.Чайковський

“БРАЗИЛІЙСЬКИЙ ГАРАЗД” АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО: ХУДОЖНІЙ ВИМИСЕЛ ЧИ ІСТОРИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ

Степан КАЧАРАБА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

Повість Андрія Чайковського “Бразилійський гаразд” – один із найкращих художніх творів на еміграційну тематику у вітчизняній літературі. У ній, із майже стовідсотковою достовірністю, розкрито причини переселення галицького селянства, показано діяльність еміграційних агентів мореплавних компаній, відстежено подорож українського переселенця з Галичини до Бразилії. Майстерний художній вимисел присутній лише у заключній частині повісті та значною мірою стосується долі її головних героїв.

Ключові слова: Андрій Чайковський, українська еміграція, Галичина, Бразилія.

В еміграційному русі у Східній Галичині наприкінці ХІХ ст. особливим трагізмом вирізнялося українське переселення до Бразилії. Його започаткував селянин із Золочівського повіту Микола Морозович, котрий 1872 р. разом із родиною емігрував до бразильської провінції Парана¹. Окремі випадки еміграції у цьому напрямі з галицьких земель фіксуємо 1876, 1886 і 1889 роках². У 1890 р. переселенням до Бразилії були охоплені Бродівський і Кам’янка-Струмилівський повіти³. На подальше зростання еміграційного потоку значний вплив справило скасування у Бразилії рабства (13 травня 1888 р. принцеса Ізабелла підписала т.зв. Золотий закон) та повалення монархії (16 листопада 1889 р. під тиском військових імператор Педру II зрікся престолу)⁴. За таких обставин, перший президент Бразильської Республіки Мануел Деодору да Фонсека 28 червня 1890 р. підписав декрет № 528 про імміграцію. Згідно з ним уряд країни покривав видатки на перевезення європейських переселенців через океан до місця призначення, а також забезпечував їхнє утримання до перших жнив. При цьому іммігрантам надавалося право вільного вибору місця поселення. Мореплавним компаніям за

¹ Долуд Левчук-Киричук Н. Українці в Бразилії / Надія Долуд Левчук-Киричук // Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади “Українська еміграція. Історія і сучасність”. Львів, 1992. С. 216.

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІА України у м. Львові), ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів), оп. 4, спр. 2458, арк. 89.

³ Еміграція селян // *Діло*. Львів. 1890. 6 жовтня; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2455, арк. 159.

⁴ Книш М. Бразилія. Суспільно-політична характеристика / Мирослава Книш. Львів, 2001. С. 30.

кожного перевезеного переселенця гарантувалася винагорода у 120 франків. Одночасно уряд уклав угоду з приватним підприємцем Йоахімом Каetano Пінто на перевезення з Європи 100 тис. колоністів⁵. Як наслідок – еміграція почала швидко зростати. Якщо у 1889 р. у Бразилію в'їхало 131 745 іммігрантів, то 1891 р. – 218 939 осіб⁶. Однак і такі показники не влаштовували правлячих кіл країни. З огляду на це, у серпні 1892 р. президент Бразилії Флоріано Віейра Пейшоту уклав угоду з товариством “*Compania Metropolitana*” на перевезення упродовж десяти років 1 млн. іммігрантів з Європи, португальських та іспанських колоній. Згідно з контрактом щорічний контингент колоністів передбачалося довести до 50–100 тис. осіб⁷.

Окрім федерального уряду, уряди окремих бразильських штатів (згідно з Конституцією Бразилії, прийнятою 24 лютого 1891 р., провінції були перетворені у штати), де відчувалася гостра нестача робочих рук, уклали угоди з італійськими та німецькими мореплавними компаніями на перевезення емігрантів⁸. Загалом, за підрахунками українського історика Андрія Стрілка, впродовж 1891 р. міністерство сільського господарства і фінансів Бразилії уклало 330 контрактів для вербування іммігрантів у європейських країнах.

Вказані заходи спричинили швидке зростання української еміграції з Галичини. У 1890–1892 рр. найбільше еміграційне поживалення спостерігалось у Бережанському, Бібрському, Бродівському, Золочівському, Кам'яно-Струмилівському, Тернопільському повітах⁹.

У 1894 р. на галицькому Поділлі переселення у бразильському напрямі почала набувати гарячкового характеру. Воно охопило навіть ті повіти, звідки селяни раніше не емігрували: Жидачівський, Станіславівський, Рава-Руський, Снятинський¹⁰. Усі рекорди 1894 р. побив Бібрський повіт, звідки виїхало 1 786 осіб. Водночас із Жовківського повіту за океан переселилося 565, а з Кам'яно-Струмилівського – 470 осіб¹¹. Узагалі 1894 р., згідно з офіційним звітом Галицького намісництва, еміграція у Бразилію охопила 15 повітів Східної Галичини¹².

Ще більшого розмаху переселенський рух набрав 1895 р. Вже у січні цього року еміграція охопила Перемишлянський, Бібрський, Стрийський, Кам'яно-

⁵ Caro L. Emigracya i polityka emigracyjna ze szczególnem uwzględnieniem stosunków polskich / Leopold Caro. Poznań, 1914. S. 217.

⁶ Sprawozdanie D-ra Józefa Siemiradskiego i Ks. Jana Wolańskiego z podróży po południowej Brazylii. Lwów, 1902. S. 6.

⁷ Compania Metropolitana w Brazylii // *Przegląd Emigracyjny*. Kraków. 1893. 1 lutego.

⁸ Pałaca sprawa // *Przewodnik handlowo-geograficzny*. Lwów. 1895. 1 stycznia.

⁹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп.4, спр. 2460, арк. 65.

¹⁰ Вахнянин Н. Про еміграцію галицьких селян в літах 1894–1896 // *Руслан*. Львів. 1897. 23 вересня.

¹¹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2470, арк. 113.

¹² Вахнянин Н. Про еміграцію галицьких селян в літах 1894–1896 (Продовження) // *Руслан*. Львів. 1897. 27 вересня.

Струмилівський повіті¹³; у лютому “бразильська гарячка” проявилася у Рогатині та Жидачеві, а в наступному місяці охопила подільські повіті Тернопіль, Тереховлю, Гусятин, Скалат, Заліщики¹⁴. У Тернопільському повіті “еміграційний рух набрав загрозуючих масштабів. Є села, в яких від 15 до 20 родин вже повністю готові до переселення і чекають тільки на “шифкарти”¹⁵ – писала газета “Галичанин”.

Початок 1896 р. пройшов під знаком посилення “бразильської гарячки”. Проте, у березні 1896 р. бразильський уряд частково закрити штат Парана і скеровував колоністів у штати Еспіріту-Санту та Сан-Паулу¹⁶. Для галичан їхній гарячий тропічний клімат був надзвичайно несприятливим. Однак, це аж ніяк не позначилося на кількості переселенців. Навпаки, еміграція продовжувала зростати. У квітні вона поширилася майже на всі східногалицькі повіті¹⁷. За офіційними даними, у травні 1896 р. через Львів з метою еміграції до Бразилії переїхало 2 090, а червні – приблизно 1 500 осіб. За підрахунками професора вчительської семінарії у Львові Осипа Олеськіва, з квітня по червень 1896 р. “бразильська гарячка” “вирвала” з краю майже 5 000 осіб¹⁸. У цей час такої інтенсивності переселення не знав жодний інший еміграційний напрям. З окремих повітів селяни виїжджали вже не сотнями, а тисячами. Так, із Кам’яно-Струмилівського повіту в Бразилію переселилося у проміжку з листопада 1895 р. до серпня 1896 р. – 1 930 осіб, Перемишлянського – 1 046, Бібрського – 1 306, Тернопільського – 2 469, Золочівського – 2 382, Бережанського – 1 573 особи. За інформацією Галицького намісництва, поданою австрійському міністерству внутрішніх справ, у названий період із 29 східногалицьких повітів у Бразилію виїхала 10 891 особа¹⁹.

Такий перебіг еміграції викликав занепокоєння у широких колах громадськості і призвів до появи масової літератури на еміграційну тематику. Першим на цю проблему відгукнувся Іван Франко циклом поезій “До Бразилії”. Бразильському переселенському напрямку він також присвятив понад тридцять публіцистичних статей, надрукованих у польських газетах “*Kurjer Lwowski*”, “*Przegląd społeczny*” та німецьких “*Arbeiter Zeitung*” і “*Die Zeit*”. Тема еміграції до Бразилії знайшла своє художнє втілення в оповіданнях Тимотея Бордуляка: “Ось куди ми підемо, небого!”, “Бузьки”, “Іван Бразилієць”. Указаний ряд логічно доповнює повість видатного українського письменника Андрія Чайковського “Бразилійський гаразд”. Вона написана 1896 р., якраз у розпал першої “бразильської гарячки”. Усі поневіряння українського селянина, пов’язані з

¹³ ЦДДА України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2470, арк. 19, 36, 50 зв.

¹⁴ До Бразилії // *Дѣло*. Львів. 1895. 1 серпня.

¹⁵ Эмиграционное движение // *Галичанинъ*. Львовъ. 1895. 7 октября.

¹⁶ Найновіші вісті в справі еміграції // *Дѣло*. Львів. 1896. 28 лютого.

¹⁷ ЦДДА України у м. Львові, ф. 146, оп. 71, спр. 12, арк. 13, 26, 60.

¹⁸ Вісті про еміграцію // *Дѣло*. Львів. 1896. 21 червня.

¹⁹ ЦДДА України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2481, арк. 17 зв. – 18.

еміграцією, письменник показав на прикладі жителів села Мохнатівка (назва вигадана – С. К.) Стрийського повіту. В абсолютній більшості – це пересічні галицькі злидарі, що господарюють на клаптикових господарствах і ледь зводять кінці з кінцями. Безвихідь їхнього існування А. Чайковський передав словами одного з героїв повісті:

До нового збіжжя ще дуже далеко, а мені вже вчора казала жінка, що не довше як на тиждень стане. Цього року вродило нічого, та треба було віддати, що позичилося торік, – віддати з лихвою. Тепер позичай знов. Дістанеш таку погань, що сміття в зубах скрегоче, а мусиш віддати восени збіжжя добре, бо якого-небудь не приймуть²⁰.

Цим коротким монологом письменник розкрив причини зубожіння селянства, серед яких на чільне місце ставив лихварство. Зрештою, як засвідчують джерела, у Східній Галичині воно набуло величезних масштабів і проявлялося у різних формах. Найпоширенішою і особливо небезпечною для селян була лихва на землю. “Супроти такого роду лихварів, – повідомляла газета “Батьківщина”, – хлоп признаний нехибно на загладу, бо скоріше, чи пізніше мусить уступити з ґрунту”²¹. Крім вище названої були поширені також лихва хлібом, лихва худобою, лихва роботою, банківська лихва, лихва товарами, лихва при еміграції²².

Земельна лихва стала результатом обезземелення селянства. Згідно зі статистичними даними, станом на 1902 р. у Східній Галичині кількість господарств, які мали земельні наділи до 2 га становила 43,6 % усіх земельних власників²³. До цього треба додати, що 25–30 % селян майже зовсім не мали землі. Це такі категорії як халупники, комірники, загородники²⁴. Не випадково герої “Бразилійського гаразду” безнадійно мріють про тисячморгове господарство за океаном, де “можна паном бути на всю губу”²⁵. Більше того, у їхній уяві повставала “[...] своя добра простора хата, доволі хліба свого, не купленого у лихваря в кредит; своє молоко, що тут його ні в одній хаті не сьорбнути навіть; своє пасовище, що тут його дістанеш хіба від двора за високу плату; свої ліси, що тебе не засадять до криміналу за будь-який патик”²⁶.

Безвихідним становищем галицького селянства дуже вміло скористалися мореплавні компанії. Наприкінці XIX ст. в Галичині активно діяли німецькі

²⁰ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття // Андрій Чайковський. Твори у восьми томах. Т. V. Львів, 1994. С. 503.

²¹ Батьківщина. Львів. 1896. 1 березня.

²² Ботушанський В. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900–1914 рр.) / Василь Ботушанський. Київ, 1975. С. 86–88.

²³ Österreichische Statistik. Wien, 1908. Bd. 44. H. I. S. 48–49.

²⁴ Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст. / Микола Кравець Київ, 1981. С. 71–72.

²⁵ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 499.

²⁶ Там само. С. 502.

“Hamburg-America Line” і “Norddeutscher Lloyd”, англійська “Cunard Line”, бельгійська “Red Star Line”, голландська “Holland Amerika Lines”, а також італійські, французькі, канадські і австрійська “Austro-Amerikana”. Вони відкрили 21 концесійоване еміграційне агентство, де на службі перебувало понад 10 тис. субагентів²⁷. Серед них корчмарі, вчителі, поліцаї і навіть війти. Про агентів мореплавних компаній писала уся галицька преса і не говорив хіба-що лінивий. Однак під їхнім впливом у Галичині час від часу вибухала еміграційна істерія, на кшталт “бразильської гарячки”, що охоплювала десятки тисяч українських селян. Не випадково, у розглядуваній повісті, еміграційний агент – це типовий антигерой, котрий паразитує на тілі галицького селянина, отримуючи за кожного завербованого 16 крон²⁸. А. Чайковський змальовує його як привида, що супроводжує переселенця від батьківського порога до новоприбраної батьківщини. При цьому, його агент, як і абсолютна більшість йому подібних, має доволі скромну уяву про країну імміграції та послуговується звичайною фантазією. З цього приводу у повісті відзначається:

[...] до Бразилії не так то дуже далеко; але сама Бразилія – то такий великий край, удвоє більший від Європи. Там маєте і тепло, і холодно, і ліси, і степ – що хто хоче і кому що до вподоби. Бери землі скільки хочеш, і податку не плати жодного. [...] А яка там земля урожайна! Там плуга ніхто не знає: от поштурхаєш землю патином і сієш збіжжя; навіть борони не треба. А вродить чи жито, чи пшениця, чи кукурудза, як той гай; а буряки, а морква – як бані²⁹.

Агент у “Бразилійському гаразді” – це спритний комбінатор, котрий добре обізнаний із психологією галицького селянина. Щоб його розповідь про заокеанський рай виглядала більш переконливою він “[...] не шкодував медового свого язика і розказував такі чудасії про Бразилію, що хоч сядь та плач з радості”³⁰. В його уста А. Чайковський вклав, поширювану агентами розповідь, про популярного в Галичині архієпископа Рудольфа*:

Ви знаєте, що наш найясніший пан має сина? Та не має, бо вже кілька років, як умер. Отож, що не вмер. Як не вмер? – каже один господар. – Я тоді служив у Львові, і ми робили парад у костьолі. Панок махнув згідно рукою, як би хотів сказати: говори своє. – А я вам ще раз кажу, що він не вмер, що він живе і здоровий. Він сам тепер є в Бразилії і закладає там велике царство, а до того треба йому людей. Він знає, що русини є для свого цісаря найвірніший народ, то хоче мати найбільше русинів коло себе, бо на них можна покластися, а всі інші – то непевні³¹.

²⁷ Діло. Львів. 1913. 10 листопада.

²⁸ Руслан. Львів. 1897. 23 вересня.

²⁹ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 468.

³⁰ Там само. С. 535.

* Рудольф (1858–1889) – австрійський архієпископ, престолонаслідник, єдиний син Франца-Йосифа I, популярний серед українського населення Галичини. Покінчив життя самогубством у замку Майєрлінг неподалік Відня, що стало темою багатьох легенд.

³¹ Там само. С. 505.

Зрештою, агент А. Чайковського не був винятком серед інших, оскільки наприкінці XIX ст. еміграційна агентура розповсюджувала в Галичині неймовірно чутки та оповідання, незмінними героями яких були такі короновані особи як архієпископ Рудольф, архієпископ Стефанія, цесарівна Єлизавета та інші³².

Розповіді мохнатівського агента були настільки переконливими, що у його тенета потрапляли не тільки пересічні сільські злидарі, але й доволі заможні селяни, яким пролетаризація не загрожувала. Серед останніх – головний герой повісті Петро Рубаха, котрий мав *“п’ять моргів ґрунту, одну корову і пару коняч”*³³. Про нього агент говорив, що: *“[...] за такі штуки береться подвійну нагороду, бо такий силач зробить за двох і від жовтої фебри не так скоро здохне”*³⁴.

Переселенська агітація у Мохнатівці виявилася доволі результативною. *“Люди кинулись за паспортами, поскладали панкові по десятці на шифкарту і стали спішно збиратися в дорогу. Староста не хотів паспортів видавати, відмовляв, грозив, але те все не помагало. Люди затялися: поїдемо та й поїдемо. Священик говорив щонеділі в церкві, яке то пекло в Бразилії, але ніхто його не слухав, йому не вірив”*³⁵ – вказується у повісті. У цитованому відступі А. Чайковський підводить читача до розуміння проблем, які мав здолати галицький селянин на етапі підготовки до виїзду. Найбільші митарства його очікували під час оформлення еміграційних документів, з яких найголовнішим був паспорт. Староста, із зрозумілих причин, видавали його неохоче і *“[...] водили селян з нині на завтра”*³⁶. Також необхідно було отримати паспорт крайової оборони – *Landsturmpas*, який засвідчував, що особа не є призовного віку, тобто їй не виповнився 21 рік. Цей документ могло замінити видане старостом посвідчення, в якому зазначалося, що місцева влада не заперечує проти виїзду даної особи за кордон. Надання дозволу на еміграцію військовозобов’язаним належало виключно до компетенції військового міністра Австро-Угорщини³⁷.

Полагодивши вказані формальності емігрант переказував агентові завдаток у сумі 5–10 крон. Тоді отримував повідомлення про день виїзду і тимчасову шифкарту, яку після відповідної оплати у порту, замінювали на повноцінний корабельний квиток³⁸. Для переселенців до Бразилії він був безкоштовним.

³² Див.: Качараба С. Оповідання і чутки про еміграцію в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Степан Качараба // Народознавчі зошити. Львів, 1999. № 2. С. 240–243.

³³ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 512.

³⁴ Там само. С. 512.

³⁵ Там само. С. 535.

³⁶ Качараба С. Щоденник Івана Дорундяка (До історії української еміграції в Канаду) / Степан Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2002. Вип. 37. Ч. 2. С. 148–170.

³⁷ Kasparek J. Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem obowiązujących / Jan Kasparek. Lwów, 1884. Т. II. S. 1621–1622.

³⁸ Sprawozdanie Dra Józefa Siemiradskiego i Ks. Jana Wolańskiego z podróży po południowej Brazylii. Lwów, 1902. S. 10.

Особливе місце, під час підготовки до еміграції, належало Українській Греко-Католицькій Церкві (УГКЦ). Наприкінці XIX ст. серед її духовенства існувало переконання, що переселення є трагедією в індивідуальному та національному вимірах. Більше того, ієрархія УГКЦ закликала священників поборювати “еміграційне лихо” всіма можливими засобами³⁹. Не випадково, мохнатівський священник вів роз’яснювальну роботу серед селян, плекаючи надію, що “[...] *Бог дасть їм ліпший розум*”⁴⁰.

В часі еміграції до Бразилії, як загалом і в інші заокеанські країни, селяни масово продавали свої господарства, які, зазвичай, потрапляли до рук місцевих заможних господарів, лихварів, шинкарів, корчмарів. Останні тісно співпрацювали з еміграційною агентурою. Таку співпрацю А. Чайковський влучно назвав “*торгом за хлопську шкіру*”. Під час цієї операції мохнатівський корчмар отримував винагороду за кожного завербованого переселенця. Крім цього, він мав неабиякий зиск, скуповуючи маєтки переселенців. Цей процес письменник показав на прикладі П. Рубахи, у котрого корчмар Аврамко купив “морг ґрунту по сто п’ятдесят золотих, за обійстя з хатою двісті золотих”⁴¹. Підступність цієї трансакції полягала у тому, що П. Рубаха став приманкою і його приклад наслідували десятки мохнатівців. “Через те ціна ґрунту спала, бо всі “бразилійці” хотіли продавати, а не було кому купувати. [...] Спочатку зарікалися, що будуть продавати лише своїм людям, але коли стало ясно, що свої не мають за що купувати, то таки звернулися до корчмаря. Аврамко, розуміється, не хотів, відмовлявся, присягався, що не має крейцера, але вкінці таки дався упросити, позакуплював ґрунти запівдарма. Та хоч Петрові заплатив тисячку без п’ятдесяти, то таки гешефт зробив неабиякий”⁴² – вказується у повісті. Описане явище у Галичині в часі першої “бразильської гарячки” носило масовий характер. Як засвідчують документи, 1896 р. в Рогатинському повіті число проданих маєтків було настільки великим, що не вистарчало покупців⁴³.

Після полагодження виїзних формальностей наступало прощання з рідним селом. Опис цього “*похорону живих*” у А. Чайковського настільки реалістичний, що не залишав байдужим найчерствішу людину:

Ударили в дзвони. Народ спішив з усіх кінців села до церкви. В хаті позалишалися хіба каліки, старці та дрібні діти. А вже емігранти з’явилися всі. В церкві залягла гробова тиша. Нічого не чути, крім охання, тяжких стогонів і тихого плачу. Не дивно: це востаннє вони сюди прийшли. Тут хрестилися, тут вінчалися, тут виливали свої серця в молитві, тут шукали потіхи, тут надіялися одержати останнє благословення в далеку вічну дорогу”⁴⁴.

³⁹ Бачинський Ю. Українська імміграція в З’єдинених Державах Америки / Юліан Бачинський. Львів, 1914. С. 474.

⁴⁰ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 530.

⁴¹ Там само. С. 532.

⁴² Там само. С. 536.

⁴³ ЦДДА України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, Спр. 2478, арк. 34 зв.

⁴⁴ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 538.

Не менш реалістично А. Чайковський показав митарства емігрантів під час переїзду зі Львова до італійського порту Генуя. Через подібні випробування проходили всі заокеанські переселенці. У Львові вони могли очікувати на поїзди від кількох днів, до кількох тижнів, поки не зберуться емігранти з інших місцевостей і групу буде повністю укомплектовано. Проживати увесь цей час у місті було заборонено. Таке очікування забирало і без того скупі емігрантські заощадження. Що стосується мохнатівців, то: *“У Львові сиділи три тижні. За той час треба було жити зі свого, а що там усе дороге, то не в одного калита дуже присохла, заки діждалися тої днини, коли заганячі сповістили, що завтра їдуть”*⁴⁵. Однак перебування емігрантів у Львові не йшло у ніяке порівняння з очікуванням на корабель у генузькому порту. Готелів там не було, відповідно переселенці тижнями очікували пароплава під відкритим небом, або ж мешкали у будинках, де *“[...] повзали цілими роями здоровенні блощиці”*⁴⁶. За цей час агенти мореплавних компаній піддавали їх нещадному визиску. На цьому етапі подорожі деякі переселенці витрачали всі заощадження і опинялися на грані голоду. Професор Львівського університету Вільгельм Брухнальський так описував український еміграційний табір:

Розпука крайня, що вже перейшла границі байдужости, сіла по всіх лицах, а якби хто подумав, що то тільки моральна мука, помилився би дуже. Жерелом той трупної байдужости є – голод. До сто діточок ссе конвульсивно зів’ялі груди матерей, голодних від кількох неділь; старші діти анемічні як після сильного утоку крові. Більша частина їх як закаменілі, сям там кільккалітня дитина сидить побіч задуманої матері, в’ється як на вугіллю – із голоду, деінде здавалося би, що то розпущена дитина, котрій відняли забавку, а вона б’є ніжками до землі і заходиться від плачу, бо хочеться їй – хліба⁴⁷.

Ця моторошна розповідь на диво перегукується із ситуацією в якій опинилися у Генуї герої *“Бразилійського гаразду”*. *“[...] страшно було дивитися, як ті бідні люди, змарнілі та чорні від злиднів, несли пожовклих, ледве живих немовлят. Годі було подумати, що ці біднятка могли витримати таку тяжку дорогу морську! Але що мали робити? Годі було вертатися ні з чим ні до чого, а залишатись тут теж не було чого. А так бодай дадуть щось їсти на кораблі. Всі йшли сумні, начеб мерці з могили повставали”*⁴⁸ – писав А. Чайковський.

Надлюдські випробування очікували мохнатівських емігрантів на час п’ятитижневої подорожі через океан. У даному випадку А. Чайковський дещо перебільшив її тривалість, бо зазвичай кораблі, що плавали за курсом Генуя – Барселона – Ляс Пальмас – Ріо-де-Жанейро чи Сантос долали океан за 20–26 днів⁴⁹.

⁴⁵ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 541.

⁴⁶ Там само. С. 546.

⁴⁷ Народ. Львів. 1895. 15 мая.

⁴⁸ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 551.

⁴⁹ Sprawozdanie Dra Józefa Siemiradskiego i Ks. Jana Wolańskiego z podróży po południowej Brazylii... S. 11.

Під час океанської подорожі у багатьох переселенців спостерігалось різке погіршення стану здоров'я, що було результатом дії заколисування на вестибулярний апарат внутрішнього вуха. Це – т.зв. морська хвороба, симптомами якої є погане самопочуття, запаморочення, нудота, блювота. Її не змогла побороти п'ятирічна дочка П. Рубахи Гандзя. “Слідом за малою Гандзею пішло з тридцятіро дітей інших емігрантів, так що чим ближче до рівника, тобто до тої лінії, де сонце найвище стає і найбільше пече, не обійшлося на кораблі без одного-двох похоронів щодня. Бідні матері яким судила доля поховати своїх дітей у хвилях морських, ходили мов неживі. Пожовкли з горя, почорніли від гарячого вітру і сонця, ніг не могли волочити”⁵⁰ – говорить у повісті. Такі випадки були не винятком, а радше правилом. Про один із них писала галицька преса: “У Ріо-де-Жанейро прибув італійський корабель “Аттивіта”, який 8 грудня 1895 р. залишив генуезький порт, перевозючи 1 536 емігрантів з Австрії. Під час подорожі померла одна жінка і 32 дітей”⁵¹.

Після прибуття переселенців до Ріо-де-Жанейро на кораблі з'явився, разом із портовою поліцією і санітарною комісією, урядовець еміграційної інспекції, котрий володів кількома мовами і прийняв від капітана корабля список пасажирів. Після цього їх перевезли, разом із багажем, до еміграційного дому на невеличкому острові, неподалік Ріо-де-Жанейро. Його опис у “Бразилійському гаразді” нагадує переселенський притулок з іронічною назвою “Острів квітів”. Раніше тут була в'язниця, де утримували африканських невольників перед продажем. Тут могли проживати до 2 тис. чол., але 1896 р. розмістили 5 тис. галицьких колоністів, яких утримували п'ять місяців, прагнучи змусити відмовитися від Парани і переселитися на плантації кави у штат Еспіріту-Санту. Як наслідок, серед емігрантів вибухнули епідемії жовтої фебри (жовта лихоманка – С. К.) і тифу⁵². Про цей притулок у літературі говориться:

Тільки гірка необхідність могла спонукати пасажира ризикнути таким карантинном і життям на острові, відкритому всім можливим вітрам, забезпеченим для помешкання первісними халупами, де можна отримати м'ясо і хліб воістину, на вагу золота, а лихоманку або плеврит – безкоштовно⁵³.

Для П. Рубахи перебування в еміграційному домі стало черговим випробуванням, оскільки агенти викрали у нього всі заощадження. Разом із втраченими грошима померла його надія на тисячаторгове господарство у Бразилії. Як і решта односельчан, його силоміць скерували для робіт на бавовняну фазенду. “Хто сюди дістався, то, певно, спокутує всі свої гріхи,

⁵⁰ Чайковський А. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття... С. 558.

⁵¹ Галичанинъ. Львовъ. 1896. 17 февраля.

⁵² Sprawozdanie Dra Józefa Siemiradskiego i Ks. Jana Wolańskiego z podróży po południowej Brazylii... S. 12.

⁵³ Стрелко А. Славянское население в странах Латинской Америки (Исторический очерк) / Андрей Стрелко. Київ, 1980. С. 41.

бо тут і пекла не треба” – вказується у повісті. Так коротко, але надзвичайно влучно охарактеризував А. Чайковський становище мохнатівських емігрантів у Бразилії. Тут реаліями їхнього життя стали рабська праця, знущання наглядців, жовта пропасниця і смерть. Усе це підтверджується численними документами і спогадами переселенців, які “[...] зложивши на жертівнику непревично гарячого клімату, страшних недуг і чорної нужди багато людського життя [...] добували собі право на існування в чужій, зовсім незнаній їм землі”⁵⁴. Дивом врятований П. Рубаха, котрий втратив у Бразилії сина і дружину, в одязі жебрака повертається до рідного села. Щоб спокутувати свій гріх перед родиною, він виконує останнє бажання дружини Насті – розказати людям, “[...] які то бразилійські гаразди”. Крім цього, П. Рубаха вчиняє самосуд над мохнатівським агентом, якого вважає головним винуватцем усіх своїх трагедій. Висловимо припущення, що у даному епізоді більше письменницької фантазії, ніж реальності. Документи кінця XIX – початку XX ст. такий випадок не фіксують. Якщо взяти до уваги суспільний резонанс діяльності агентури мореплавних компаній, то “останній порохунок”, як називає цей самосуд А. Чайковський, був би обов’язково помічений галицькою пресою. Зрештою, в останніх епізодах сюжету “Бразилійського гаразду” художній вимисел переважає над історичною правдою. Втеча з фазенди, дивовижний порятунок, служба на кораблі, утаємничене повернення до рідного села, зустріч із односельчанами, самосуд над агентом – цими епізодами А. Чайковський ідеалізує головного героя повісті. П. Рубаха – носій етнічних характеристик українського галицького селянина, готового до будь-яких життєвих викликів.

Загалом, повість А. Чайковського “Бразилійський гаразд” – один з найкращих художніх творів на еміграційну тематику у вітчизняній літературі. У ній, із майже стовідсотковою достовірністю, розкрито причини еміграції галицького селянства, показано діяльність еміграційних агентів мореплавних компаній, відстежено подорож українського емігранта з Галичини до Бразилії. Майстерний художній вимисел має місце лише у заключній частині повісті і значною мірою стосується долі її головних героїв.

---

⁵⁴ ЦДДА України у м. Львові, ф. 408 (Греко-католицький митрополичий Ординаріат, м. Львів), оп. 1, спр. 1118, арк. 1.

**“BRAZYLIYSKYI HARAZD” BY ANDRIY TCHAIKOVSKYI:
ARTISTIC FICTION OR HISTORICAL REALITY**

Stepan KACHARABA

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

Andriy Tchaikovsky's story “Brazyliyskyi harazd” (“Brazilian allright”) – one of the best works of art on the subject of immigration in the national literature. In it, with almost absolute certainty, reveals the causes of emigration Galician peasantry, immigration agents showed activity seafaring companies tracked journey Ukrainian immigrants from Galicia to Brazil. Skilled fiction is present only in the final part of the story and pretty much the fate of its protagonists.

Key words: Andriy Tchaikovsky, Ukrainian emigration, Galicia, Brazil.

**“БРАЗИЛИЙСКИЙ ГАРАЗД” АНДРЕЯ ЧАЙКОВСКОГО:
ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВЫМЫСЕЛ ИЛИ ИСТОРИЧЕСКАЯ
ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ**

Степан КАЧАРАБА

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра новой и новейшей истории зарубежных стран
ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

Повесть Андрея Чайковского “Бразильский гаразд” – одно из лучших художественных произведений на эмиграционную тематику в отечественной литературе. В нем, с почти стопроцентной достоверностью, раскрыты причины эмиграции крестьянства, показана деятельность эмиграционных агентов мореходных компаний, отслезено путешествие украинского переселенца из Галиции в Бразилию. Искусный художественный вымысел присутствует лишь в заключительной части повести и в значительной мере касается судьбы ее главных героев.

Ключевые слова: Андрей Чайковский, украинская эмиграция, Галиция, Бразилия.

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2013

Прийнята до друку 22.04.2013